

Andrzej S. Dyszak

O gwarze bydgoskiej w „Moście Królowej Jadwigi”

Kazimierz Nitsch – jeden z największych polskich językoznawców XX w. – na postawione samemu sobie pytanie o źródło języka pisarzy: *...skąd autor ten język bierze?*¹, odpowiedział następująco: *Od swego najbliższego otoczenia nawet dość wybitny człowiek słabo odbija... To, co na tle tzw. języka „literackiego” wydaje się indywidualnym, jest przeważnie cechą nie danej jednostki, ale kręgu, do którego ona należy.*² Zgodnie z tym twierdzeniem można uznać, że język, którym posługują się bohaterowie i narrator powieści pt. *Most Królowej Jadwigi*, ma cechy wspólne z językiem autentycznych mieszkańców Bydgoszczy³ – miasta, w którym jej autor się urodził, wychował, mieszkał i tworzył. Sugeruje zresztą to sam Sulima-Kamiński, zamieszczając w każdym z tomów powieści „słownik wyrażeń gwarowych” i pisząc we Wstępie do I tomu tak: *Aby dobrze zrozumieć tę powieść i odczuć jej obyczajowe, językowe i psychologiczne podłoże trzeba, sądzę, znać historię tego regionu.*⁴

Najbardziej zauważalną cechą każdej gwary miejskiej jest odpowiednie słownictwo. Autor *Mostu Królowej Jadwigi* za charakterystyczne dla mowy mieszkańców Bydgoszczy uznał 402 wyrazy, wyrażenia oraz zwroty, zamieszczone we wspomnianych słownikach (w tomie I jest ich 140, w tomie II – 208, w tomie III – 54), które w większości stanowią przedmiot tego artykułu. Gwaryzmami miejskimi nie są takie wyrażenia podane przez Jerzego Sulimę-Kamińskiego, jak:

bamber, bania, berlinka, bormaszyna, brabanson, deka, fajerki, fajrant, febra, feldfebel, fibrowy (←fibra), flejtuch, humbug, huncwot, kanka, flizy, glaca, kindersztuba, kircha, klamoty, kopersztuch, kopulak, laba, laczki, laubzega, markierować, muterka, naborgować, poprzykać się, nygus, pepegi, półkoszek, prukwa, prymka, szlauch, szlus, szpas, sztylpy, sztytować, szufelka, szurgać, tender, wyreklamować, które należą do standardowej lub potocznej odmiany polszczyzny ogólnej i są odnotowane w słownikach języka polskiego⁵, mimo

że pewne z nich są już przestarzałe (np.: *bormaszyna*, *kindersztuba*, *kopersztych*, *prymka*). Niektóre wyrażenia, jak np. *fajwater*, *fuga*, *mufa* czy *tołumbas*, należą do słownictwa specjalistycznego.

Celem artykułu jest bardziej szczegółowa klasyfikacja i charakterystyka semantyczna leksykalnej warstwy mowy mieszkańców Bydgoszczy z okresu odpowiadającego akcji powieści, w której wyraźnie zauważalne są liczne zapożyczenia z języka niemieckiego⁶ oraz dialektyzmy.⁷ Przyjmując klasyfikację zaproponowaną przez Annę Piotrowicz⁸ odpowiednie wyrazy, wyrażenia i zwroty można pogrupować w następujący sposób:

1) gwaryzmy o charakterze kontaktowym (wynik oddziaływania języka obcego, tu: niemieckiego);

2) gwaryzmy o podłożu czysto dialektalnym;

3) gwaryzmy o charakterze dialektalno-kontaktowym (należą zarówno do jakiegoś dialektu, jak i do wyrazów obcego pochodzenia, tu: niemieckiego).

Germanizmy, jako gwaryzmy miejskie o charakterze kontaktowym, w mowie mieszkańców Bydgoszczy są wynikiem wieloletniego wpływu języka niemieckiego na mowę polskich mieszkańców Bydgoszczy. Bowiem począwszy od pierwszego rozbioru Polski do stycznia 1920 r. Bydgoszcz pozostawała w rękach władz niemieckich, a Niemcy stanowili 80% mieszkańców miasta. Za zapożyczenia z języka niemieckiego nie można jednakże uznać pewnych „wyrażeń okupacyjnych” ze słowniczka w tomie II powieści, które są **cytatami** (wtrętami) z tego języka i które znikają wraz z odejściem okupantów. Za takie należy uznać następujące przykładowe wyrażenia: *Anschluss* ‘przyłączenie Austrii do III Rzeszy’, *arbeitsamt* ‘urząd wysyłający Polaków do pracy w głąb Niemiec’, *auseher* ‘strażnik’, *blokleiter* ‘blokowy funkcjonariusz NSDAP’, *häftling* ‘więzień’, *wehrpass* ‘książeczka wojskowa’. Niektóre z nich ulegały zniekształceniu, jak np. *sztrajfa* ‘patrol, obława’ (por. niem.: *die Streife*).

Natomiast wpływ dialektu wielkopolskiego na mowę mieszkańców Bydgoszczy wynika z faktu, że miasto to leży na terenie Kujaw, sięgających na północ od Bydgoszczy aż za Koronowo, które są częścią szeroko rozumianej Wielkopolski. Zgodnie ze schematycznym podziałem Polski na dialekty Bydgoszcz leży niemalże w centrum obszaru, na którym występuje dialekt wielkopolski.⁹ Warto jednakże w tym miejscu zaznaczyć, że usytuowanie językowe miasta jest bogatsze. Oprócz gwar kujawskich, obejmujących swoim zasięgiem przede wszystkim tereny położone na południe od Bydgoszczy, i wężiej rozumianego (właściwego) dialektu wielkopolskiego, sąsiadującego z tym miastem od południowego zachodu.

du (gwary wielkopolskie oraz gwary pałuckie), należy tu wymienić gwary krajiackie, borowiackie i kociewskie, rozciągające się na północ od wspomnianego wyżej Koronowa, oraz gwary chełmińsko-dobrzyńskie na wschodzie.

Nie bez znaczenia w tym kontekście jest też fakt, iż Bydgoszcz – drugie co do wielkości (po Poznaniu) miasto Wielkopolski – *cierpiała na kompleks Poznania, ciążyła doń administracyjnie i duchowo*.¹⁰ Wspólnota gwar miejskich Bydgoszczy i Poznania jest bezsporna i sięga odległych czasów. Dla przykładu można przywołać związaną z tymi miastami postać XVI-wiecznego słownikarza Bartłomieja z Bydgoszczy, który urodził się i spędził większość życia w grodzie nad Brdą. Mimo że przez dłuższy czas przebywał w Poznaniu, jego polszczyznę charakteryzują jednolite cechy, wskazujące na jej przynależność do północnego obszaru językowego, czego świadectwem jest słownictwo zawarte w dwóch słownikach łacińsko-polskich sławnego bydgoszczanina.¹¹ Dlatego też poddaną przeze mnie szczegółowej analizie zawartość wspomnianych słowniczków, kończących poszczególne części trylogii Sulimy-Kamińskiego, porównałem z wyrażeniami zebranymi w *Słowniku gwary miejskiej Poznania*.¹²

Gwaryzmy o charakterze kontaktowym

Ze względu na przedmiot zapożyczenia można dokonać podziału wszystkich analizowanych gwaryzmów o charakterze czysto kontaktowym na następujące podtypy:

1) **germanizmy właściwe**, tj. „przejęte w postaci oryginalnej lub nieznacznie przekształconej” (tych jest najwięcej):¹³

angst w zwrocie *angsta mieć* (niem. *Angst*) ‘strach’, *aufgus* (niem. *Aufguss*) ‘wywar z kawy, herbaty; dolewka do kawy’, *ausgus//ausgust* (niem. *Auguss*) ‘zlew kuchenny’, *baf* (niem. *baff*) ‘o uczuciu zaszokowania’, *bakfajfa* (niem. *Backpfeife*) ‘uderzenie w policzek’, *befehl* w wyrażeniu *na befehl* (niem. *Befehl*) ‘rozkaz’, *blitz-blanc* (niem. *blitzblank*) ‘połysk’, *bombons* (niem. *Bonbon*) ‘cukierek’, *bonerować* (niem. *bohnen*) ‘froterować’¹⁴, *bonkawa* (niem. *Bohnenkaffee*) ‘kawa ziarnista’, *borg* (niem. *Borg*) ‘pożyczka’, *burg* (niem. *Burg*) ‘zamek obronny’, *bursz* (niem. *Bursch*) ‘chłopak, chłopak na posyłki’¹⁵, *byksa* (niem. *Büchse*) ‘puszka’, *dekel* (niem. *Deckel*) ‘denko,

pokrywka', *direkt* (niem. *direkt*) 'wprost', *druk* (niem. *Druck*) 'ciśnienie', *durśmeser* (niem. *Durchmesser*) 'średnica', *dyjcug* (niem. *D-Zug*) 'pociąg pociąg pociąg pociąg', *einfach* (niem. *einfach*) 'zwyczajnie, po prostu', *fajrować* (niem. *feiern*) 'świętować', *fertig* (niem. *fertig*) 'gotowe, skończone', *flikować* (niem. *flecken*) 'łatać, cerować', *flobuda* (niem. *Flohbuge*) 'pchła buda (o tanim kinie)', *frajlant* (niem. *Freilauf*) 'torpedo rowerowe, wolny bieg', *fucz* (niem. *futsch*) 'zepsuty', *glaspapier* (niem. *Glaspapier*) 'papier ścierny', *hajcer* (niem. *Heizer*) 'palacz', *harnatel* (niem. *Haarnadel*) 'szpila do włosów', *hoker* (niem. *Hocker*) 'taboret', *jegerhut* (niem. *Jägerhut*) 'kapelusz myśliwski', *kaizer* (niem. *Kaiser*) 'cesarz', *knaks* (niem. *Knacks*) 'bzik', *ordnung* w wyrażeniu *po ordnungu* (niem. *Ordnung*) 'porządek', *puf* (niem. *Puff*) 'dom publiczny', *pukiel//pukel* (niem. *Buckel*) 'garb', *recht* (niem. *Recht*) 'racja', *spryt* (niem. *Sprit*) 'spirytus', *szemel* (niem. *Schemel*) 'stolek wyższy od ryczki', *szlaczana* (niem. *Schlagsahne*) 'bita śmietana', *szluk* (niem. *Schluck*) 'łyk', *szlyps* (niem. *Schlips*) 'krawat', *sznelcug* (niem. *Schnellzug*) 'pociąg pospieszny', *szneptuch* (niem. *Schnupftuch*) 'chusteczka do nosa', *szpecht* (niem. *Specht*) 'dzięcioł', *szprycuchen* (niem. *Spritzkuchen*) 'wietrznik (rodzaj ciastka)', *sztreka* (niem. *Strecke*) 'szlak, tor', *sztzyca* (niem. *Stütze*) 'podpora', *szwajser* (niem. *Schweisser*) 'spawacz', *tablet* (niem. *Tablett*) 'taca', *tante* (niem. *Tante*) 'ciotka', *wacha* (niem. *Wache*) 'warta, posterunek', *werk* (niem. *Werk*) 'mechanizm', *wurszt* (niem. *Wurst*) 'kiełbasa', *wyksować* (niem. *wichsen*) 'pastować', *wysz* (niem. *Wisch*) 'świstek';

2) **derywaty od wyrazów niemieckich**¹⁶, reprezentujące typ zapożyczeń nazywanych *słowotwórczymi*¹⁷ lub *morfemowymi*¹⁸, wśród których można wyróżnić:

a) utworzone za pomocą polskich formantów słowotwórczych:

aa) zmieniających znaczenie wyrazu podstawowego:

baniarz (← niem. *Bahn* 'kolej' + *-arz*), *duftować* (← niem. *Duft* 'zapach' + *-ować*), *pfefermincki* (← niem. *Pfefferminz* 'miętowy' + *-ka*),

ab) nie zmieniających znaczenia wyrazu podstawowego:

egzecerunki (← niem. *Exerzieren* + *-ki*), *kastrolek* (niem. *Kasserolle* + *-ek*), *szplyterek* (← niem. *Splitter* + *-ek*), *taska* (← niem. *Tasse* + *-ka*);

b) utworzone poprzez skrócenie (ucięcie) wyrazu podstawowego (bez zmiany jego znaczenia):

kuch (← niem. *Kuchen* - *en*), *runkel* (← niem. *Runkelrübe* - *rübe*).¹⁹

Bliski germanizmowi właściwym jest wyraz *brandsole* – przykład zapożyczenia niemieckiej formy (por. niem. *Brandsohle*), ale zmiany znaczenia (niem. ‘cienka, elastyczna skóra, służąca do okładania podeszwy wewnątrz obuwia i łącząca spód obuwia z jego wierzchem’, pol. ‘czubki butów’). Z kolei czasownik *wypflastrować*, który także wykazuje cechy zapożyczenia właściwego (odpowiada niemieckiemu czasownikowi *pflastern*), na gruncie polskim wymagał uzupełnienia przedrostkiem *-wy* (dla wyrażenia aspektu dokonanego), uzyskując w ten sposób strukturę podobną do zapożyczenia pochodnego. Niewątpliwie zapożyczeniem pochodnym jest gwaryzm *szlaberek*, ale trudno jednoznacznie stwierdzić, czy wyrazem podstawowym dla niego jest jego niemiecki odpowiednik *Sabberlätzchen*, który uległ skróceniu²⁰ i połączeniu z polskim przyrostkiem *-ek*, czy też przyrostek ten dodano bezpośrednio do rzeczownika *Saber* (‘ślina’).

Dwojaką interpretację da się zastosować w odniesieniu do następujących złożeń: *durśmarsz*, *parademarsz*, *szportplac*, *szwajsaparat*. Albo uzna się, że są to zapożyczenia właściwe, w których oba człony złożeń zostały przeniesione (por. niem.: *Durchmarsch*, *Parademarsch*, *Sportplatz*, *Schweissapparat*)²¹, albo że drugi człon jest przetłumaczony (zastąpiony), gdyż nie ma w języku polskim wyrazów *durś* (*durch*), *parade*, *szport*, *szwajś* (*schweiss*), a są – choć zapożyczone – wyrazy *marsz*, *plac*, *aparat*. Podobny kłopot sprawia interpretacja takich germanizmów, jak: *pantofelszule*, *wasserzupka*, *wurstzupa*, które zbudowane są albo z obu elementów obcych (por. niem. *Pantoffel* ‘pantofel (tu: drewniak)’ + *Schule* ‘szkoła’ → *pantofelszule*²²), albo z elementu obcego (germanizmu) i elementu polskiego (por.: niem. *Wasser* ‘woda’ + pol. *zupka* → *wasserzupka*, niem. *Wurst* + pol. *zupa* → *wurstzupa*²³) na wzór podobnych oryginalnych niemieckich złożeń (por. np.: *Erwachsenenschule* ‘szkoła dla dorosłych’, *Tomatensuppe* ‘zupa pomidorowa’).

Gwaryzmy o podłożu czysto dialektalnym

Wśród gwaryzmów o podłożu dialektalnym można wyróżnić takie ich typy:

1) dialektyzmy, które mają swoje źródło wyłącznie w wąsko rozumianym dialekcie wielkopolskim (bez Kujaw, Kociewia, Krajny, Borów Tucholskich oraz ziemi chełmińsko-dobrzyńskiej):

bombka ‘porcja wódki (1/8 l)’, *giskanka* ‘konewka ogrodowa’, *glajda* ‘niechlujna, nieporządna kobieta//dziewczyna’, *paterak* (w SgmP także *paterok*, *patyrok*) ‘brakorób’;

2) dialektyzmy, które **należą do innych gwar niż wielkopolskie, objętych szeroko rozumianym dialektem wielkopolskim:**

flejowatość ‘niechlujność’ (ziemia chełmińska), *kolonialka* ‘sklep spożywczy’ (ziemia chełmińsko-dobrzyńska), *snuki* ‘cery – miejsca zacerowane’ (Krajna);

3) dialektyzmy, które **należą do gwar wielkopolskich i do innych gwar objętych szeroko rozumianym dialektem wielkopolskim** (wymienionych niżej w nawiasach):

glubka (w SgmP także *glupka*) ‘gatunek śliwki’ (ziemia dobrzyńska), *kropusy* ‘wojskowe buty z cholewami’ (Kujawy, Krajna, Bory Tucholskie, ziemia dobrzyńska), *szkita* (w SgmP także *szkieta*, *szkiyta*) ‘noga’ (ziemia chełmińsko-dobrzyńska);

4) dialektyzmy, które **należą do dialektu wielkopolskiego, równocześnie należą do innych dialektów i gwar polskich** (wymienionych niżej w nawiasach):

blirwa (w SgmP *blerwa*, *blyrwa*) ‘ prostytutka’ (Lubawskie, Ostródzkie), *brawędzić* (w SgmP także *brawyndzić*) ‘marudzić, głądzić’ (Kaszuby), *cwetr* (w SgmP także *cweter*, *cwyter*, *cwytr*) ‘sweter’ (Śląsk, Żywieckie, Kieleckie, Nowosądeckie, Lubawskie), *cwyterek* (w SgmP także *cweterek*) ‘sweterek’ (Żywieckie), *deczka* ‘serwetka, obrusik’ (Śląsk, Mazury, Warmia), *gapa* ‘wrona’ (Kaszuby, Małopolska), *gzub* ‘dziecko’ (Kaszuby, Sztumskie, Malborskie, Żywieckie), *jadalka* ‘jadalnia’ (Śląsk), *kachlowy* ‘kaflowy’ (Kurpie, Suwalskie), *kielce* ‘kły, zęby’ (Wieluńskie, Małopolska), *luj* ‘chuligan, łobuz’ (Sztumskie, Lubawskie), *luntrus* (w SgmP także *luńtrus*) ‘nicpoń’ (Malborskie), *mauszel* ‘rodzaj gry w karty’ (Sztumskie), *mączka* (w SgmP także *mónczka*) ‘krochmal’ (Śląsk, Sztumskie), *młodzie* ‘drożdże’ (Kaszuby), *modre* ‘środek chemiczny stosowany do płukania bielizny’ (Śląsk), *mudzić* ‘marudzić’²⁴ (Pomorze), *ostawić* (w sztychu) ‘zawieść (czyjeś nadzieje)’ (cała Polska), *posowa* (w SgmP także *posoba*) ‘sufit’ (Pomorze, Sieradzkie), *rydelek* ‘daszek u czapki’ (Sieradzkie, Łęczyckie, Mazowsze, Warmia), *skład* ‘sklep’ (Śląsk, Małopolska), *skrzeczki//skrzyczki* (w SgmP tylko *skrzyczki*) ‘skwarki’ (Mazowsze), *smary* ‘chłosta’ (Śląsk), *sy-*

pialka ‘sypialnia’ (Śląsk, Podlasie), *szmania* ‘człowiek leworęki’ (Mazowsze), *szpilorek* (w SgmP także *špilorek*) ‘przebijak’ (Małopolska, Mazowsze), *wębo-rek* (w SgmP także *wemborek*, *wymborek*) ‘wiadro’ (Kaszuby, Warmia, Mazowsze, Małopolska, Wieluńskie, Śląsk), *wuja* ‘wuj’²⁵ (Kaszuby, Sieradzkie, Wieluńskie, Małopolska), *wycug* ‘dożywocie, łaskawy chleb’ (Śląsk, Małopolska);

4) wyrażenie całkowicie **spoza dialektu wielkopolskiego** (zarówno w wąskim, jak i w szerokim jego rozumieniu) to *miech* ‘worek’²⁶ (Śląsk, Małopolska, Mazowsze, Warmia, Pomorze).

Gwaryzmy o charakterze dialektalno-kontaktowym

Gwaryzmy, które należą zarówno do dialektu(-ów), jak i do wyrazów zapożyczonych z języka niemieckiego, dadzą się podzielić bardziej szczegółowo w następujący sposób:

1) germanizmy, które nie będąc dialektyzmami wielkopolskimi w wąskim jego rozumieniu, należą do gwar objętych szeroko rozumianym dialektem wielkopolskim:

faksy ‘żarty, dowcipy, figle’, niem.: *die Faxe* (Złotowskie, Tczewskie), *gruszka* ‘żarówka’ niem.: *die Birne* (ziemia dobrzyńska), *knobloszka* (w SgmP także *knobloszek*) ‘kielbasa czosnkowa’, niem.: *der Knoblauch* (ziemia chełmińsko-dobrzyńska)²⁷, *sztifle* (w SgmP także *szytyle*) ‘buty z wysokimi cholewami’, niem.: *der Stiefel* (Kociewie), *sztula* ‘pajda chleba’, niem.: *die Stulle* (Kociewie);

2) germanizmy będące jednocześnie wyrażeniami charakterystycznymi dla szeroko rozumianej Wielkopolski (lub jej części) i dla innych obszarów (wymienionych niżej w nawiasach):

ancug ‘garnitur’, niem.: *der Anzug* (Śląsk, Małopolska, Pomorze, Warmia, Mazury), *antrejka* ‘przedpokój’, niem.: *das Entree* (Śląsk), *bana* ‘pociąg’, niem.: *die Bahn* (Śląsk, Pomorze), *dycht* ‘całkiem, zupełnie, dokładnie’, niem.: *dicht* (Pomorze, Warmia, Śląsk, Łęczyckie, Kieleckie), *eintopf* (w SgmP także *ajntopf*, *ajntopf*, *ańtopf*, *ańtopf*) ‘danie jednogarnkowe’, niem.: *der Eintopf* (Śląsk), *frechowny* ‘bezczelny’, niem.: *frech* (Śląsk), *funt* ‘pół kilograma’, niem.: *das Pfund* (Śląsk, Małopolska, Mazowsze, Kaszuby), *furt*

‘ciągle’, niem.: *fort* (Śląsk, Małopolska), *futer* ‘pasza’, niem.: *das Futter* (Śląsk, Małopolska, Warmia, Mazury, Kaszuby), *gnyk* ‘kark’, niem.: *das Genick* (Śląsk, Kaszuby), *halbka* ‘pół litra’²⁸, niem.: *halb*, *heklować* ‘szydełkować’, niem.: *häkeln* (Śląsk, Pomorze, Kaszuby), *jaczka* ‘kaftanik’, niem.: *die Jacke*, *jupa* ‘kurtka’, niem.: *die Joppe* (Śląsk, Wieluńskie, Małopolska, Kaszuby), *kasta* ‘skrzynia’, niem.: *der Kasten* (Małopolska, Kaszuby), *kipa* ‘niedopałek papierosa’, niem.: *die Kippe*, *kista* ‘skrzynia’, niem.: *die Kiste* (Śląsk, Warmia), *klumpy* ‘drewniane chodaki’, niem.: *die Klumpen* (Mazowsze, Warmia, Pomorze Gdańskie, Kaszuby), *kolona* (w SgmP także *koluna*) ‘grupa robocza’ niem.: *die Kolonne*, (Śląsk), *kuczer* (w SgmP także *kucier*) ‘woźnica’, niem.: *der Kutscher* (Sieradzkie, Wieluńskie, Górny Śląsk, Małopolska, Kaszuby, Mazowsze, Podlasie), *kunda*//*kuńda* (w SgmP tylko *kunda*) ‘cwaniak’, niem.: *der Kunde*, *leberka* ‘kiszka wątrobianą’, zdrobnienie od *lebera*, niem.: *die Leberwurst* (Śląsk, Małopolska, Kaszuby, Warmia, Mazury), *macoszka* ‘bratek’, niem.: *Stiefmütterchen* (Śląsk Cieszyński, Pomorze Gdańskie, Kaszuby)²⁹, *nudle* ‘makaron’, niem.: *die Nudel* (Śląsk, Kaszuby, Malborskie, Warmia), *obsorgować* (w SgmP *obzorgować*) ‘postarać się o coś’, niem.: *sorgen* (Sztumskie, Mazury, Warmia), *plindz* (w SgmP także *plyndz*, *plendz*) ‘placek ziemniaczany’, niem.: *die Plinse* (Warmia, Mazury), *rychtyg* (w SgmP także *rychtyk*, *richtig*, *rychtyś*) ‘prawda, racja’, niem.: *richtig* (Kaszuby, Warmia, Małopolska, Śląsk), *ryczka* ‘niski drewniany stółek’, niem.: *die Ritsche* (Śląsk, Sieradzkie, Małopolska), *szlajfka* (w SgmP także *szlafka*) ‘kokarda’, niem.: *die Schleife* (Kaszuby, Śląsk), *szneka* (z *glancem*) ‘drożdżówka (z lukrem)’, niem.: *die Schnecke (der Glanz)* (Sztumskie), *sznupa* ‘obelżywie o twarzy’, niem.: *die Schnuppe* (Śląsk), *sznytki* ‘kanapki’ zdrobnienie od *sznytka*, niem.: *die Schnitte* (Małopolska), *szpanga* ‘klamerka, zapinka’³⁰, niem.: *die Spange* (Śląsk, Sztumskie), *szparować* ‘oszczędzać, ciułać’, niem.: *sparen* (Kaszuby, Sztumskie, Ostródzkie, Małopolska, Śląsk), *szruber* (w SgmP także *szrober*, *śruber*, *śruper*) ‘szczotka ryżowa’, niem.: *der Schubber* (Sztumskie), *sztrumel* (w SgmP także *sztumel*) ‘niedopałek papierosa’, niem.: *der Stummel* (Śląsk, Kaszuby, Sztumskie), *sztrykować* (w SgmP także *strykować*) ‘robić na drutach’, niem.: *stricken* (Śląsk, Warmia), *szwamka* ‘gąbka’, niem.: *der Schwamm*, *szwung* ‘rozmach’, niem.: *der Schwung* (Śląsk, Kaszuby), *szypa* (w SgmP także *sipa*) ‘łopata’ niem.: *die Schippe* (Śląsk, Małopolska, Mazowsze, Warmia, Lubawskie, Sztumskie, Kaszuby), *śrubsztok* (w SgmP *śrubsztak*) ‘imadło’, niem.: *der*

Schraubstock (Śląsk, Małopolska, Mazowsze, ziemia chełmińsko-dobrzyńska, Sztumskie, Wileńszczyzna), *świętojanka* (w SgmP także *świyntojanka*) ‘porzeczką’, niem.: *die Johannisbeere* (Śląsk, Kaszuby, Warmia, Mazury, Lubawskie), *topek* ‘garnuszek, kubek’³¹, niem.: *der Topf* (Śląsk, ziemia dobrzyńska, Malborskie, Kociewie), *westka* ‘kamizelka’, niem.: *die Weste* (Kaszuby, Malborskie, Sztumskie, Warmia, Mazowsze, Małopolska, Sieradzkie, Śląsk Opolski), *wyc* (w SgmP także *witz*, *wic*) ‘kawał, dowcip’, niem.: *der Witz* (Śląsk, Rzeszowszczyzna, ziemia dobrzyńska, Kociewie, Kaszuby), *zalzajer* (w SgmP także *zajzajer*) ‘kwas solny’, niem.: *die Salzsäure* (Łęczyckie);

3) germanizmy całkowicie spoza dialektu wielkopolskiego (zarówno w wąskim, jak i w szerokim jego rozumieniu):

blaza ‘pęcherz’, niem.: *die Blase* (Mazury, Słowiańszczyzna), *drykować się* ‘uchylać się od czegoś’, niem.: *sich drücken* (Pomorze), *fana* ‘chorągiew, sztandar’, niem.: *die Fahne* (Śląsk, Małopolska, Mazury, Warmia, Kaszuby), *hamstrować* ‘gromadzić zapasy’, niem.: *hamstern* (Śląsk), *knara* ‘karabin’, niem.: *die Knarre* (Śląsk), *knyf* ‘sposób na coś, fortel’, niem.: *der Kniff* (Kaszuby), *launa* ‘nastrój, humor’, niem.: *die Laune* (Śląsk), *rolwaga* ‘wóz konny’ lub ‘platforma ciężarowa’, niem.: *der Rollwagen* (Śląsk).

Poza tym podziałem pozostają takie wyrażenia zamieszczone we wspomnianych słowniczkach, które nie należą do polszczyzny ogólnej i można uznać je za gwaryzmy miejskie Bydgoszczy, choć nie jest wykluczone, że znane są także w innych miastach i regionach Polski (tylko niektóre z nich odnotowane są w SgmP):

aksa ‘ośka’, *alfonks* ‘sutener’, *antek* ‘człowiek ze wschodnich dzielnic Polski’, *amendeus* ‘upadek sił witalnych, dogorywanie’, *bambetle* ‘pościel’³², *blomba* ‘plomba’, *bumblować* ‘wałęsać się, wagarować’, *butalina* ‘pasta do butów’, *cetelek* ‘świstek’, *być na fleku* ‘być w dobrym stanie psychofizycznym’, *cieplak* ‘pederasta’, *etaż* ‘kondygnacja’, *ferety* ‘łachy’, *firtel* ‘dzielnica miasta’, *fuzle* ‘strzępy’, *galicjok* ‘człowiek z terenów byłego zaboru austriackiego’, *ganek* ‘ścieżka’, *kancik* ‘kromka chleba’, *karbonada* ‘kotlet’, *kaszówka* ‘kaszanka’, *kongresiak* ‘człowiek z terenów byłego Królestwa Kongresowego’, *knyksik* ‘dyg, ukłon’, *krojda* ‘syrop buraczany’, *krótkie towary* ‘pasmanteria’, *krymerkowa jupka* ‘kurtka ze sztucznych karakułów’, *krystek* ‘piec żeleźniak’, *Krzyżak* ‘rdzenny mieszkaniec Pomorza’³³,

kubaba ‘ziele angielskie’, *kumysniak* ‘chleb razowy’, *linojłum* ‘linoleum’, *lorbas* ‘wyrostek, nieusłuchany chłopak’, *lujmycka* ‘rodzaj czapki’, *matnamzela* ‘panna’, *neptek* ‘ktoś, kto się nie liczy’³⁴, *nieodbigłowany* ‘nieodprasowany’, *nuzłować* ‘marudzić’, *obelża* ‘hańba, zniewaga’, *pawiment* ‘podłoga’, *pecować* ‘skarżyć’, *petrolka* ‘lampa naftowa’, *plachandrować* ‘łazęgować’, *pomuchel* ‘dorsz’, *plata* ‘piec kuchenny’, *propelerek* ‘śmigiełko’, *pryza* ‘szczypta’, *pyda* ‘wielorzemienny przyrząd do chłosty’, *pyndełk* ‘tobołek’, *rachulować się* ‘być obliczonym’, *rematys* ‘reumatyzm’, *rumel* ‘wesołe miasteczko’, *serwulatka z chabaniny* ‘końska kiełbasa’, *snukówka* ‘igła do cerowania’, *szaterek* ‘drewutnia’, *szańcować* ‘ciężko pracować’, *szlory* ‘stare, rozdeptane obuwie’, *sznurówka* ‘rodzaj kaftanika’, *szoszek* ‘rekrut, szeregowiec’, *szpera* ‘budka biletera na dworcu kolejowym’, *szplundrować* ‘przetraszać czyjeś rzeczy’, *sztepsel* ‘wkładka patentowa zabezpieczająca zamek przed włamaniem’, *sztosik* ‘kieliszek wódki’, *sztuba* ‘izba’, *tołub* ‘tułów’, *trygiel* ‘garnek żeliwny’, *wały* ‘chłosta’, *wysztafirować się* ‘wyelegantować się’, *zaketować* ‘zamknąć drzwi na łańcuch’, *zamanąwszy* ‘niby’, *zamotowany* ‘przesypiany naftaliną’, *zbakierować się* ‘zejść na złą drogę’, *zebuć się* ‘zdjąć wierzchnie okrycie’, *zmyrać* ‘uciekać, wynosić się’, *zweksłować* ‘rozmienić pieniądze’, *zylce* ‘galaretka z mięsa’, *żagować* ‘piłować’, *żylyj* ‘galaretka’.

Być może niektóre z tych wyrażeń mają podłoże dialektalne lub kontaktowe, inne może należą tylko do idiolektu autora *Mostu Królowej Jadwigi* (czego ustalenie wymaga jeszcze szczegółowszych badań). Niektóre z nich pozostały w gwarze miejskiej, kiedy znikły z języka ogólnego, jak np. *pawiment*, *sztuba*, *tołub*.³⁵

Nieliczne są wyrazy, które można uznać z całą pewnością za tylko bydgoskie. Należą do nich bezspornie nazwy odnoszące się do bydgoskich realiów: *szwederowiak* (nazwa mieszkańca Szwederowa – jednej z dzielnic Bydgoszczy), *Rundschauerka* (nazwa przedwojennej niemieckiej gazety codziennej *Deutsche Rundschauer*), *Flunderweg* (zniekształcona nazwa bydgoskiej ulicy *Flundernweg*, przy której w czasie okupacji mieściły się domy publiczne), *Szwajcerhof* (nazwa Dworu Szwajcarskiego – znanej firmy mleczarskiej w okupowanej Bydgoszczy) – trzy ostatnie należały do gwary miejskiej miasta nad Brdą tylko w odpowiednim czasie.

Przechodząc do charakterystyki semantycznej słownictwa zebranego przez autora *Mostu Królowej Jadwigi* w słowniczkach wyrażeń gwarowych,

należy zauważyć, że większość tych wyrazów, wyrażeń i zwrotów stanowią nazwy szeroko rozumianych artefaktów. Są wśród nich **nazwy urządzeń technicznych**, np. *frajlauf*, *narzędzi*, np. *szpilorek*, **nazwy swoistego rodzaju pojemników lub ich części**, np.: *byksa*, *dekel*, **nazwy przedmiotów i urządzeń codziennego użytku domowego**, np.: *giskanka*, *gruszka*, *plata*, **nazwy odzieży i obuwia**, np.: *ancug*, *sztifle*, **nazwy środków chemicznych**, używanych w gospodarstwie domowym, i lekarstw, np.: *baldriana*, *butalina*, **nazwy artykułów spożywczych** (terminem tym obejmują nazwy warzyw, owoców, półproduktów, napojów i potraw), np.: *bombomsy*, *kaszówka*, *kubaba*, *kuch*, *zylce*.

Liczne **nazwy odnoszą się do osób** wartościowanych negatywnie, np.: *glajda*, *lofer*, **do wykonawców zawodów**, np.: *baniarz*, *hajcer*, *kuczer*, **do przedstawicieli pewnych grup mieszkańców Bydgoszczy**, np.: *antek*, *Galicjok*, *Kongresiak*, *Krzyżak*.

Są też tu **nazwy pomieszczeń mieszkalnych**: *antrejka*, *jadalka*, *kąpielka*, *sypialka*³⁶ i **innych miejsc**, np.: *kintop*, *kolonialka*, *rumel*, *skład*.

Przedstawiona ze względu na odniesienie klasyfikacja rzeczowników w gwarze bydgoskiej, a także znaczenia występujących w niej innych części mowy pozwalają stwierdzić, że gwaryzmy miejskie – podobnie jak regionalizmy leksykalne – dotyczą spraw najbliższych użytkownikom gwary miejskiej, a więc występują przede wszystkim w słownictwie dotyczącym stosunków między ludźmi, życia prywatnego i gospodarstwa domowego.³⁷

Problemem badawczym pozostaje ustalenie, które gwaryzmy utrwalone przez Sulimę-Kamińskiego w *Moście Królowej Jadwigi* znane są współczesnym bydgoszczanom (które z nich są nadal używane, a które należą być może już tylko do słownika biernego i to jedynie starszego pokolenia, pamiętającego czasy przed i po II wojnie światowej).

¹ K. Nitsch, *Z zagadnień języka Mickiewicza*, *Język Polski* XIX, 1934; przedruk w: K. Nitsch, *Wybór pism polonistycznych* t. I, Ossolineum 1954, s. 7.

² Tamże.

³ Język taki stanowi terytorialno-środowiskową odmianę polszczyzny potocznej, nazywaną gwarą miejską.

⁴ J. Sulima-Kamiński, *Most Królowej Jadwigi*, t. I, Bydgoszcz 1988, s. 5, podkreślenie – A. S. D.

⁵ Zob. na przykład odpowiednie hasła w *Słowniku języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego, t. I-XI, Warszawa 1958-1969 (SjpDor.).

- ⁶ Próbę ich opisu zawiera mój artykuł pt. *Germanizmy w mowie mieszkańców Bydgoszczy*, [w:] *Polszczyzna bydgoszczan. Historia i współczesność*, pod red. M. Święcickiej (w przygotowaniu do druku).
- ⁷ Te ostatnie przedstawiłem bliżej w artykule *Dialektyzmy wielkopolskie w mowie mieszkańców Bydgoszczy*, [w:] *Gwary dawniej i dziś. Prace ofiarowane docent Wandzie Pomianowskiej* pod red. S. Cygana, Kielce 2002.
- ⁸ Zob. A. Piotrowicz: *Typy regionalizmów leksykalnych*, Poznań 1991, s. 22-26.
- ⁹ Zob. *Encyklopedia języka polskiego* pod red. S. Urbańczyka, Wrocław - Warszawa - Kraków 1994, s. 413 (Ejp).
- ¹⁰ J. Sulima-Kamiński, *Most...*, t. I, s. 6.
- ¹¹ Zob. Kwilecka I., Popowska-Taborska H.: *Bartłomiej z Bydgoszczy leksykograf polski pierwszej połowy XVI w.*, Ossolineum 1977, s. 65, 71.
- ¹² *Słownik gwary miejskiej Poznania* pod red. M. Gruchmanowej i B. Walczaka, Warszawa - Poznań 1999 (SgmP).
- ¹³ Ejp: hasło *Zapożyczenia*.
Małgorzata Witaszek-Samborska charakteryzuje je szczegółowiej jako takie, w których importacja dotyczy zarówno formy zewnętrznej (zwykle z elementami substytucji fonetycznej i - w zakresie morfemów pobocznych - morfologicznej), jak i znaczenia wyrazu obcego (z uwzględnieniem pewnych modyfikacji semantycznych) [M. Witaszek-Samborska: *Wyrazy obcego pochodzenia we współczesnej polszczyźnie*, Poznań 1992, s. 15].
- ¹⁴ W zapożyczeniach czasownikowych zaobserwować można substytucję morfologiczną, którą spełnia polski morfem *-ować*, zastępujący zakończenie niemieckich czasowników *-n// -en* (zob. też *fajrować* i *flikować*). Odpowiednie germanizmy można uznać też za **połkalki** (zob. J. Bielecka-Latkowska: *Rosyjskie zapożyczenia leksykalne we współczesnym języku polskim w świetle materiałów słownikowych i prasy powojennej (1945-1985)*, Kielce 1987).
- ¹⁵ Wyraz znany w języku ogólnym, ale w innym znaczeniu, por.: «student uniwersytetu niemieckiego należący do korporacji studenckiej» [SjpDor.]. Znaczenie tego gwaryzmu w porównaniu ze znaczeniem rzeczownika niemieckiego ('chłopak') zostało poszerzone o odniesienie do chłopca na posyłki (obok odniesienia do każdego chłopca).
- ¹⁶ W odróżnieniu od zapożyczeń właściwych importacja w ich wypadku dotyczy tylko morfemu leksykalnego (w jego ramach zachodzą najczęściej przekształcenia fonetyczne), do którego najczęściej dołączany jest polski morfem słotwórczy.
- ¹⁷ Zob. M. Zarębina: *Wyrazy obce w Panu Tadeuszu*, Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk 1977, s. 13.
- ¹⁸ Zob. J. Ożdżyński: *Polskie (współczesne) słownictwo sportowe*, Wrocław - Warszawa - Kraków 1970, s. 53.
- ¹⁹ *Runkelrübe* jest ciekawym złożeniem wyrazów *Runkel* i *Rübe*, z których każdy oznacza najogólniej to samo ('burak'), choć zakres znaczeniowy rzeczownika *Rübe* jest szerszy - nazywa się nim także rzepę. Połączone z sobą są nazwą buraka pastewnego, ale na gruncie gwary bydgoskiej wyraz *rübe* uległ ucięciu.
- ²⁰ Rzeczownik *Sabberlätzchen* jest złożony z rzeczownika *Sabber* i rzeczownika *Lätzchen*, który oznacza m.in. to samo, co całe to złożenie.
- ²¹ Wówczas można przyjąć, że w wyrazach *durśmarsz*, *parademarsz*, *szportplac*, *szwajsaparat* została tylko spolszczona pisownia bez zmiany ich oryginalnej postaci fonetycznej.
- ²² Genezę tego gwaryzmu wyjaśnia autor *Mostu Królowej Jadwigi*, pisząc, iż do tego typu szkół chodziły *dzieci polskiej biedoty, często w drewniakach* [J. Sulima-Kamiński, *Most...*, t. II, s. 294].
- ²³ Rzeczownik *zupa* jest również germanizmem (por. niem. *Suppe*), ale w przeciwieństwie do rzeczownika *wurszt* jest **zapożyczeniem całkowicie przyswojonym** (zaadaptowanym do polskiego systemu fonologicznego i morfologicznego) i należy do języka ogólnego.
- ²⁴ W SgmP podaje się inne znaczenie tego wyrażenia: 'zabierać czas'.
- ²⁵ Istota tego dialektyzmu ma charakter fleksyjny, a nie leksykalny - rzeczownik ten bowiem występuje w języku ogólnym, ale z końcówką zerową: *wuj*.
- ²⁶ W SjpDor. wyraz *miech* w tym znaczeniu został odnotowany jako przestarzały.
- ²⁷ Jako regionalizm dialektalno-kontaktowy charakteryzują ten wyraz autorzy SgmP, natomiast A. Piotrowicz wymienia go wśród regionalizmów o charakterze diachroniczno-kontaktowym, czyli

- takich, które prymarnie należały do dawnej polszczyzny, a sekundarnie zostały zapożyczone z języka niemieckiego (zob. A. Piotrowicz, *Typy regionalizmów...*, s. 42).
- ²⁸ W SgmP podaje się inne znaczenie tego wyrażenia: 'pół papierosa'.
- ²⁹ *Macoszki* wraz z wymienionym, niżej złożeniem *świętojanki* reprezentuje tzw. **kalkę** (replikę), polegającą na dokładnym odwzorowaniu wyrazu niemieckiego *za pomocą rodzimych elementów językowych* [Ejp: hasło *Kalka językowa*].
- ³⁰ W SgmP podaje się inne znaczenie tego wyrażenia: 'wsuwka, spinka do włosów'.
- ³¹ W SgmP podaje się inne znaczenie tego wyrażenia: 'nocnik'.
- ³² Wyraz *bambetle*, znany jest w języku ogólnym, ale w innym znaczeniu zob. SjpDor.: «rupiecie, graty, starzyzna»). Podobnie wyrazy: *kancik*, *szańcować*, *sznurówka*, *zweksłować*. Są one przykładami gwaryzmów dyferencjalnych [zob. Piotrowicz 1991: 22].
- ³³ Autor *Mostu Królowej Jadwigi* powiela stereotyp bydgoszczanina jako mieszkańca Pomorza, a nie Wielkopolski.
- ³⁴ Wyraz odnotowany w SjpDor., ale w innym znaczeniu, por.: «człowiek niezaradny».
- ³⁵ W SjpDor. odpowiednie hasła opatrzone zostały kwalifikatorem *dawny*.
- ³⁶ Zauważamy tu charakterystyczne formanty słowotwórcze, które tworzą część z tych nazw, jak *-alka* czy *-elka*. W rzeczowniku *antrejka* za formant trzeba by uznać tylko część *-ka*, która z tematem słowotwórczym *antre-* (niem.: *Entree*) łączy konektyw *-j-*.
- ³⁷ K. Handke: *Terytorialne odmiany polszczyzny*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. II *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Wrocław 1993, s. 205. Również wspomniany na wstępie Kazimierz Nitsch pisał: *Co się tyczy związku języka kulturalnego z dialektami ludowymi, uwydatni się on przede wszystkim w wyrazach oznaczających przedmioty z zakresu nie tyle – rzecz godna uwagi – przyrody, ile zwłaszcza gospodarstwa* [K. Nitsch: *Odrębności słownikowe Poznania, Krakowa, Warszawy*, [w:] *Język Polski* 2, 1914; przedruk w: K. Nitsch, *Wybór pism polonistycznych* t. II, Ossolineum 1955, podkreślenie – A. S. D.].